

Odmowa służby wojskowej ze względu na przekonania i służba zastępcza w ustawodawstwie wybranych państw europejskich (Niemcy, Francja, Hiszpania)

Sierpień 1996

MARCIN MRÓZ

Raport

Nr 92

Odmowa służby wojskowej ze względu na przekonania, sięgająca tradycjami imperium rzymskiego, stała się w Europie w czasach nowożytnych problemem szczególnie kontrowersyjnym w momencie upowszechnienia się systemów opartych na powszechnym poborze. Tradycyjnie uznawane było zazwyczaj prawo do odmowy służby wojskowej członków społeczności, w których zakaz stosowania przemocy stanowił podstawową normę religijną. Od dziewiętnastego wieku coraz powszechniejsza stawała się odmowa służby wojskowej z racji przekonań pozareligijnych. Pierwsze ustawy o służbie zastępczej pojawiły się w niektórych państwach europejskich już w latach dwudziestych, jednak dopiero po drugiej wojnie światowej nastąpiło stopniowe upowszechnienie zasady uznawania przez demokratyczne państwa prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania - czyli akceptowanie przez nie tak zwanego "sprzeciwu sumienia" (*conscientious objection*) - jako podstawowego prawa obywatelskiego.

Spośród omawianych krajów, w Niemczech i Hiszpanii prawo do sprzeciwu sumienia ma rangę przepisu konstytucyjnego. W Niemczech ustawa zasadnicza gwarantuje *explicite* prawo do odmowy "służby wojennej z użyciem broni", natomiast konstytucja hiszpańska nakazuje "zachowanie należytych gwarancji" dla odmawiających "służby wojskowej". W Niemczech i Hiszpanii istnieją odrębne ustawy regulujące kwestie sprzeciwu sumienia i służby zastępczej, we Francji odpowiednie przepisy zawarte zostały w ustawach nowelizujących *Kodeks służby narodowej*. Najszerzej jest zdefiniowana kategoria osób odmawiających służby wojskowej ze względu na przekonania, określanych zazwyczaj jako "obiektoży sumienia" (*conscientious objector*), w ustawie hiszpańskiej (przekonania "religijne, etyczne, moralne, humanitarne, filozoficzne lub inne o podobnym charakterze"). W ustawie niemieckiej mówi się o osobie, "która ze względów sumienia przeciwna jest wszelkiemu użyciu broni pomiędzy państwami i z tego powodu /.../ odmawia pełnienia służby wojennej z użyciem broni". Ustawa francuska natomiast obejmuje kategorię "młodych ludzi podlegających obowiązkowi służby narodowej", którzy "z przyczyn sumienia deklarują sprzeciw wobec osobistego użycia broni".

Sprzeciw sumienia i służba zastępcza - zarys problemu

W demokratycznych krajach europejskich w ostatnich dziesięcioleciach dwudziestego wieku upowszechniły się formy służby zastępczej dla obywateli, którzy ze względu na przekonania odmawiają służby wojskowej. Obecna sytuacja w tym zakresie jest wynikiem rosnącego w wymiarze formalnym upodmiotowienia jednostki w relacjach z państwem i rozwoju koncepcji praw człowieka, z drugiej zaś strony wiąże się zapewne ze zmianą strategii obronnych i spadkiem zapotrzebowania na nisko wykwalifikowane "mięso armatnie". Historycznie, kwestia odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania związana jest z oboma wymienionymi tu rodzajami uwarunkowań.

Postawa odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania poświadczona jest już w imperium rzymskim.¹ Żydzi odmawiali służby w armii, jako że zakładała ona złożenie przysięgi w której uznana byłaby boskość cesarza. Służby wojskowej odmawiali pierwsi chrześcijanie, opierając się na ewangelicznym nakazie niezadawania gwałtu. Generalnie jednak, w tradycji judeo-chrześcijańskiej nie zabrania się wojny jako sposobu rozwiązywania sporów, a piąte przykazanie nie jest rozumiane jako absolutny zakaz zabijania. U schyłku starożytności chrześcijaństwo zaakceptowało ideę wojny sprawiedliwej, to znaczy wojny za słuszną sprawę, prowadzonej przez legalną władzę, i rozwinęło ją doktrynalnie w następnych stuleciach.

W średniowieczu wojna stanowiła zasadniczo domenę wyspecjalizowanego w niej stanu rycerskiego, którego elitarny charakter związany był w dużym stopniu z ograniczoną dostępnością wyposażenia bojowego odpowiedniego do istniejącej techniki walki.

W epoce nowożytnej, motywowana religijnie postawa odmowy udziału w wojnie, zadawania gwałtu i noszenia broni pojawiła się w XVI wieku w radykalnych kościołach protestanckich. W tradycji anabaptystów, postawa ta, inspirowana lekturą Nowego Testamentu, wiązała się z generalnym odrzuceniem szkodliwego wpływu świata doczesnego, ograniczeniem kontaktów z władzami państwowymi i zamknięciem się w obrębie własnej społeczności. W Polsce, zakaz służby wojskowej i sprawowa-

---

¹ Zasadnicza część informacji podanych przeze mnie we wstępie pochodzi ze zbioru: Charles. C. Moskos, John Whiteclay Chambers II (ed. by), *The New Conscientious Objection. From Sacred to Secular Resistance*, Oxford University Press, New York 1993. W języku polskim najnowszym obszerniejszym opracowaniem dotyczącym kwestii związanych z odmową służby wojskowej jest: Wojciech Modzelewski, *Pacyfizm i okolice*; Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa 1995.

nia urzędów państwowych obowiązywał wywodzących się z kościoła ewangelicko - reformowanego braci polskich. Wiele z protestanckich grup religijnych, reprezentujących tego rodzaju poglądy, emigrowało w następnych stuleciach do kolonii amerykańskich (np. amische, kwakrzy). Jeżeli nie dochodziło do konfliktów religijnych o uogólnionym charakterze, odmowa służby wojskowej była zazwyczaj akceptowana przez władze, jako że ograniczała się do przedstawicieli określonych i łatwo identyfikowalnych społeczności, których dyspozycyjność wojenna nie była konieczna/a jej brak mógł być łatwo zrekompensowany (np. mennonici w szesnastowiecznych Niderlandach zostali formalnie zwolnieni z obowiązku służby wojskowej i zobowiązani w zamian do specjalnej kontrybucji). Sytuacja zmieniła się w aspekcie ideologicznym w miarę kształtowania się współczesnych koncepcji państwa - narodu, w aspekcie praktycznym zaś wraz z upowszechnieniem się w Europie armii opartej na powszechnym poborze, co nastąpiło dopiero w ostatnich dziesięcioleciach ubiegłego wieku.²

W bieżącym stuleciu powszechnie obowiązującym punktem odniesienia dla kwestii odmowy służby wojskowej stało się państwo narodowe i zasada powszechnego poboru, realizowana w sposób ciągły lub w sytuacjach zagrożenia. Jednocześnie względnemu osłabieniu uległ czynnik religijny na rzecz indywidualnych przekonań obywatela. Począwszy od wojen napoleońskich upowszechniać się bowiem zaczęły w Europie i w Stanach Zjednoczonych organizacje pacyfistyczne wychodzące poza zamknięte społeczności religijne i inspirowane myślą liberalną, a potem również socjalistyczną i anarchistyczną. O ile jednak w dziewiętnastym wieku systemy kontrybucyjne umożliwiały jeszcze zazwyczaj poborowemu wynajęcie zastępcy lub wykupienie się, co pozwalało uniknąć służby członkom klas wyższych i średnich o pacyfistycznych przekonaniach, to na początku dwudziestego wieku władze odmawiały już powszechnie uznania sprzeciwu sumienia poza przypadkami członków historycznych kościołów pacyfistycznych.

Spośród głównych potęg biorących udział w pierwszej wojnie światowej, jedynie Wielka Brytania i Stany Zjednoczone uznawały prawo do odmowy służby z bronią w ręku ze względu na przekonania, choć ograniczone było ono zasadniczo do członków pacyfistycznych kościołów i zwalniało jedynie od noszenia broni. Ostatecznie jednak, w Stanach Zjednoczonych część osób przeznaczono do służby poza oddzia-

---

² Jednak w Prusach, gdzie model ten zinstytucjonalizował się najwcześniej, już w okresie wojen napoleońskich, mennonici również zwolnieni zostali z obowiązku służby wojskowej i obciążeni w zamian specjalnym podatkiem.

łami bojowymi lub skierowano do pracy w rolnictwie. Niemniej jednak, kilka tysięcy poborowych w Wlk. Brytanii i USA zostało skazanych na więzienie (podobnie było w czasie drugiej wojny światowej). W owym czasie jednak, zarówno w wymienionych krajach jak i w kontynentalnej Europie, duży liczbowo udział wśród odmawiających udziału w wojnie mieli pacyfiści powołujący się na względy etyczne lub pacyfiści religijni, nie należący jednak do kościołów programowo wyznających pacyfizm, anarchiści i socjaliści.

Pierwsza wojna światowa przyczyniła się do przyjęcia w kilku państwach europejskich przepisów regulujących kwestie odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania (kraje skandynawskie i Holandia). W szczególności, norweska ustawa z 1922 roku zwalniała od służby wojskowej tych, których sprzeciw opierał się na "poważnym przekonaniu religijnym lub na innym poważnym wewnętrznym przekonaniu" i wprowadzała służbę zastępczą. Była to pierwsza ustawa zrywająca z tradycją przyznawania prawa do uzyskania zwolnienia od służby jedynie ze względów religijnych.³ Służbę zastępczą wprowadziła też ustawa holenderska z 1923.⁴ Ustawodawstwo tego typu nie upowszechniło się w innych krajach europejskich aż do okresu po drugiej wojnie światowej. Republika Federalna Niemiec była w 1949 roku pierwszym państwem, w którym prawo do odmowy służby wojskowej z użyciem broni zostało zagwarantowane konstytucyjnie. Jednak do początku lat dziewięćdziesiątych, spośród państw członkowskich ONZ w których obowiązuje powszechny pobór, praktycznie jedynie w państwach europejskich powszechne stało się akceptowanie prawa do odmowy służby wojskowej ze względu na przekonania - co określa się zazwyczaj jako "sprzeciw sumienia" (*conscientious objection*) - i wprowadzanie zastępczych form służby.

Choć nie istnieją prawnie wiążące zobowiązania międzynarodowe państw do uznania sprzeciwu wobec służby wojskowej ze względów sumienia i wprowadzenia służby zastępczej, ustawodawstwo wewnętrzne w tej dziedzinie stanowi kamień pro-bierczy realizacji wartości demokratycznych i praw człowieka w poszczególnych krajach. Komisja Praw Człowieka ONZ wezwała w rezolucjach z 1987 i 1989 roku do powszechnego uznania prawa do odmowy służby ze względów sumienia i zaapelowwała do państw o przyjęcie odpowiednich ustaw w tym zakresie. Parlament Europej-

³ Ch. C. Moskos, J. Whiteclay Chambers II, *The Secularization of Conscience*, w: *The New Conscientious Objection...*, op. cit.

⁴ Ch. C. Moskos, J. Whiteclay Chambers II, *Conclusion: The Secularization of Conscience Reconsidered*, w: *The New Conscientious Objection...*, op. cit.

ski w rezolucji z 1989 roku wezwał do zagwarantowania poborowym prawa do odmowy służby wojskowej ze względów sumienia i uznania, że indywidualne motywacje poborowego powinny wystarczyć do uzyskania odpowiedniego statusu. Państwa uczestniczące w procesie KBWE w Dokumencie spotkania kopenhaskiego konferencji w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE z 1990 - raczej ogólnie - "przyjmują do wiadomości, że Komisja Praw Człowieka Narodów Zjednoczonych uznała prawo każdego do wyrażania sprzeciwu sumienia wobec służby wojskowej" i zgadzają się rozważyć wprowadzenie, tam gdzie jeszcze nie zostało to uczynione, służby zastępczej.⁵ Kilkakrotnie wypowiadało się w tych sprawach Zgromadzenie Parlamentarne Rady Europy (rezolucja z 1967 roku, zalecenia dla Komitetu Ministrów z 1967 i 1977 roku). W 1987 roku, Komitet Ministrów wydał w sprawie sprzeciwu sumienia wobec przymusowej służby wojskowej zalecenie dla państw członkowskich Rady Europy,⁶ Zalecenie to ustanawia następujący zespół "zasad i reguł", które stanowić powinny punkt odniesienia dla rozwiązań legislacyjnych przyjmowanych w państwach członkowskich:

"A. Zasada podstawowa

1. Każdy kto podlega poborowi do służby wojskowej i kto, z nieodpartyh względów sumienia */for compelling reasons of conscience/*, odmawia angażowania się w działania z użyciem broni */refuses to be involved in the use of arms/*, ma prawo być zwolnionym z obowiązku wykonywania takiej służby, na warunkach przedstawionych poniżej. Osoba taka może być zobowiązana do wykonywania służby zastępczej */alternative service/*.

B. Procedura

2. Państwa mogą ustanawiać procedurę badania wniosków o przyznanie statusu osoby odmawiającej służby wojskowej ze względów sumienia */conscientious objector status/* lub uznawać zawierającą uzasadnienie deklarację */a declaration giving reasons/* osoby zainteresowanej.

3. Aby umożliwić efektywne stosowanie zasad i reguł niniejszego Zalecenia, osoby podlegające poborowi są informowane z wyprzedzeniem o przysługujących im

⁵ Dokument spotkania kopenhaskiego konferencji w sprawie ludzkiego wymiaru KBWE (Kopenhaga, 29 VI 1990), w: B. Gronowska, T. Jasudowicz, C. Mik, *Prawa Człowieka. Dokumenty Międzynarodowe*, Wydawnictwo Comer. Toruń 1993.

⁶ Recommendation No. R (87) 8 of the Committee of Ministers to member states regarding conscientious objection to compulsory military service (Zalecenie nr R (87) 8 Komitetu Ministrów dla państw członkowskich dotyczące sprzeciwu sumienia wobec przymusowej służby wojskowej), w: *Conscientious objection to compulsory military service. Recommendation Nb. R (87) 8 adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 9 April 1987 and Explanatory report*, Directorate of Human Rights, Council of Europe, Strasbourg 1988.

prawach. W tym celu państwo dostarcza im istotnych informacji bezpośrednio lub zezwala zainteresowanym organizacjom prywatnym na przekazywanie takich informacji.

4. Wnioski o przyznanie statusu osoby odmawiającej służby wojskowej ze względów sumienia składane są w sposób i w czasie, które są określone z odpowiednim uwzględnieniem wymogów proceduralnych, tak aby badanie wniosku mogło być - co do zasady - ukończone przed faktycznym wcieleniem zainteresowanej osoby do sił zbrojnych.

5. Badanie wniosków odbywa się z zachowaniem należytych gwarancji sprawiedliwej procedury.

6. Wnioskodawca ma prawo odwołania się od decyzji pierwszej instancji.

7. Organ odwoławczy jest oddzielony od administracji wojskowej i ukonstytuowany w sposób, który gwarantuje jego niezależność.

8. Prawo może również przewidywać możliwość złożenia wniosku i uzyskania statusu osoby odmawiającej służby wojskowej ze względów sumienia w przypadku, kiedy wymagane warunki dla odmowy pojawiły się podczas służby wojskowej lub w okresach szkolenia wojskowego po odbyciu służby zasadniczej.

C. Służba zastępcza

9. Służba zastępcza, jeśli jest przewidziana, jest zasadniczo służbą cywilną wykonywaną w interesie publicznym. Niemniej, obok służby cywilnej, państwo może dodatkowo wprowadzić służbę wojskową bez broni, przeznaczając do niej te osoby sprzeciwiające się służbie wojskowej ze względów sumienia, których sprzeciw ogranicza się jedynie do osobistego użycia broni.

10. Służba zastępcza nie ma charakteru kary. Czas jej trwania, w porównaniu z okresem służby wojskowej, pozostaje w rozsądnych granicach.

11. Osobom odmawiającym służby wojskowej ze względów sumienia przysługują uprawnienia socjalne i finansowe nie mniejsze, niż osobom wykonującym służbę wojskową. Przepisy ustawowe lub zarządzenia odnoszące się do uwzględniania służby wojskowej w związku z zatrudnieniem, pracą zawodową lub emeryturą stosują się do służby zastępczej.

Zalecenie, ustanawiając pewien standard traktowania przez państwo osób odmawiających służby wojskowej ze względów sumienia, nie rozwiązuje wszystkich związanych z tym zagadnieniem dylematów. Stosowany w nim na określenie takich osób termin "objektorzy sumienia" (*conscientious objectors*), będący w języku angiel-

skim leksykalną pochodną terminu "sprzeciw sumienia" (*conscientious objection*), oznacza etymologicznie osoby oponujące przeciwko czemuś ze względu na swoje głębokie przekonania (sumienie), historycznie jednak utrwalił się w strefie języka angielskiego na określenie osób, które odmawiają z tego względu służby wojskowej i w tym znaczeniu upowszechnił się w innych językach (zwłaszcza romańskich: franc. *objecteurs de conscience*, hiszp. *objetores de conciencia*), w ostatnich latach również w Polsce.⁷

Ze względu na motywacje, obiektorów podzielić można na obiektorów religijnych i świeckich, o czym była mowa już wcześniej, albo na **uniwersalistycznych** (pacyfistycznie sprzeciwiający się udziałowi we wszelkich wojnach), **selektywnych** (sprzeciwiający się udziałowi w określonych konfliktach) i **dyskrecjonalnych** (odrzucających użycie szczególnych rodzajów broni). Ze względu zaś na poziom gotowości do współpracy w państwie wyróżnić można obiektorów **niewalczących** (gotowych do służby w wojsku, jednak bez brania do rąk broni), **alternatywistów** (akceptujących cywilną służbę zastępczą) oraz **absolutystów** (odrzucających autorytet państwa w zakresie systemu kon-skrypcyjnego i odmawiających jakichkolwiek form współpracy, w tym również służby zastępczej).⁸

Poszanowanie indywidualnych przekonań przy jednoczesnym uwzględnieniu interesów społeczeństwa (narodu) i zachowaniu niezbędnych prerogatyw

państwa i, w szczególności, zapewnieniu funkcjonowania sił zbrojnych, opartych na porządku z natury rzeczy autorytarnym, rodzi wiele problemów trudnych do ustawowego rozwiązania. Stosunkowo najprostsza jest sytuacja, kiedy państwo jest skłonne zwolnić z obowiązku służby wojskowej wszystkich poborowych, którzy wyra-

⁷ Termin "sprzeciw sumienia" stosowany jest w Polsce na oddanie *conscientious objection* w dokumentach o charakterze politycznym, jak cytowany wcześniej dokument KBWE, lecz nie w przekładach tekstów prawnych, gdzie używa się formuł "odmowa służby wojskowej ze względu na przekonania", jak w *Europejskiej konwencji o ochronie praw człowieka i podstawowych wolności* (art. 4, zob.: Dz. U. 1993, nr 61, poz. 284) lub "uchyłanie się od służby wojskowej ze względów religijnych", jak w *Międzynarodowym Pakcie Praw Obywatelskich i Politycznych* (art. 8, ust. 3, punkt c, zob.: Dz. U. 1977, nr 38, poz. 167, załącznik), które zawężają nominalnie (pierwsza) lub faktycznie (druga) sens oryginalnego terminu. Termin "obiektor sumienia" pojawia się jedynie w literaturze przedmiotu i publicystyce i, choć odbierany jest obecnie jako niezręczny i obcy, zostanie być może ze względu na ekonomię językową ostatecznie zaakceptowany, podobnie jak "sprzeciw sumienia", zwłaszcza że posiada analogie językowe (obiekcja, więzień sumienia).

⁸ Podział taki przedstawiają Ch. C. Moskos i J. Whiteclay Chambers II (odpowiednia terminologia angielska: *universalistic, selective, discretionary, noncombatant, alternativist, absolutist*), *The Secularization of Conscience*, op. cit. Użyte tu terminy mogą być jednak niekiedy mylące. Inni autorzy używają terminów "absolutny" (*absolute*) w sensie zbliżonym do zdefiniowanego wyżej terminu "uniwersalistyczny" i w opozycji do terminu "selektywny", który w takim przypadku odnosi się zarówno do wyboru konfliktów zbrojnych, w których obiektor odmawia uczestnictwa, jak i do rodzaju broni, której użyciu się sprzeciwia, czyli pokrywa jednocześnie pola znaczeniowe zdefiniowanych wyżej terminów "selektywny" i "dyskrecjonalny", zob. Michael F. Noo-ne, Jr., *Legal Aspects of conscientious Objection: A Comparative Analysis*, w: *The New Conscientious Objection*, op. cit. W użyciu są też rozmaite inne terminy, które mogą prowadzić do nieporozumień, np. w Hiszpanii w języku potocznym używa się niekiedy terminu "obiektor" na określenie osoby zgadzającej się na służbę zastępczą, w opozycji do takiej, która odmawia wszelkiej służby, określanej jako *insumiso* ("niepodporządkowany", "niepokorny").

żąją takie życzenie, trudniej ustanowić obiektywnie weryfikowalne kryteria istnienia sprzeciwu sumienia, najtrudniej natomiast rozwiązać kwestie sprzeciwu wybiórczego ("selektywnego" lub "dyskrecjonalnego"). "Ustawodawca może skłaniać się do wydania prawa chroniącego osobę wierzącą, że Bóg lub jej własne sumienie zabraniają jej zabijania kogokolwiek. Bardziej problematyczna jest ochrona osoby, która uznaje że ma prawo sama decydować kogo, w jaki sposób i kiedy zabije".⁹

Zalecenie Rady Europy przewiduje dwie możliwości: stosowanie procedury weryfikującej wnioski o uzyskanie statusu obiektora sumienia lub akceptowanie zawierającej motywację deklaracji zainteresowanej osoby. W pierwszym wypadku państwo ma większe możliwości odrzucenia wniosku, jednak również drugie rozwiązanie pozwala, jak się wydaje, odrzucić wniosek, jeśli przedstawiona motywacja nie będzie przekonywująca w sensie jej zgodności z przyjętą przez właściwe władze wykładnią znaczenia "nieodpartych względów sumienia". W jednym i drugim wypadku Zalecenie stosuje się do sytuacji, w których "nieodparte względy sumienia" nie pozwalają osobie zainteresowanej na angażowanie się we wszelkie działania zakładające użycie jakiejkolwiek broni, nie stosuje się natomiast do obiektorów "selektywnych" lub "częściowych", jak *explicite* zaznaczono w raporcie wyjaśniającym do Zalecenia.¹⁰ Należy jednak podkreślić, że Zalecenie zostało wydane między innymi w wyniku wcześniejszego przyjęcia przez wiele państw członkowskich ustaw dotyczących sprzeciwu sumienia wobec obowiązkowej służby wojskowej i jego celem jest ustalenie podstawowych standardów, nie zaś narzucanie rozwiązań maksymalistycznych, które przez państwa członkowskie nie byłyby

Pod względem statusu formalnego można również wyróżnić obiektorów cywilnych i wojskowych. W przypadku tych drugich sytuacja jest jeszcze bardziej skomplikowana, ponieważ podlegają oni dyscyplinie wojskowej i swój status - przynajmniej w wypadku żołnierzy zawodowych i ochotników - dobrowolnie zaakceptowali. "Jak może żołnierz, utrzymujący że określone działanie wojenne narusza jego głębokie przekonania, oczekiwać sprawiedliwego i pozbawionego emocji traktowania ze strony systemu wojskowego, który został stworzony do narzucania dyscypliny i który *implicitie* zakłada moralność działania, przeciwko któremu zgłaszany jest protest?"¹¹ Cytowane wyżej zalecenie jedynie wskazuje państwom możliwość stworzenia procedury odwoławczej w przypadku żołnierzy z obowiązkowego poboru pozostających w służ-

⁹ M. F. Noone, Jr., op. cit.

¹⁰ Conscientious objection to compulsory military service, op. cit.

¹¹ M. F. Noone, Jr., op. cit.

bie czynnej lub w rezerwie.

Poniżej omówione zostały podstawowe zasady konstytucyjne i ustawowe dotyczące obowiązku służby wojskowej oraz rozwiązania ustawowe w zakresie służby zastępczej w trzech krajach europejskich, członkach **NATO** i **UE**, których siły zbrojne - podobnie jak w Polsce - opierają się na zasadzie powszechnego poboru: w Niemczech, Francji i Hiszpanii.

Dla uniknięcia nieporozumień podkreślę, że termin "służba zastępcza" (ang. *alternative service*) stosowany jest tutaj do służby zastępczej osób odmawiających służby wojskowej ze względów sumienia, nie zaś do rozmaitych form służby stanowiących równoważnik służby w siłach zbrojnych, dostępnych dla poborowych w rozmaitych krajach i będących faktycznie również "alternatywą" wobec służby wojskowej. Tego rodzaju opcje mogą polegać na przykład na służbie w policji, obronie cywilnej, w organizacjach świadczących pomoc techniczną krajom rozwijającym się i często ich przyjęcie stanowi formę unikania służby wojskowej, niekiedy dość atrakcyjną dla mających odpowiednie możliwości poborowych.¹²

W **Niemczech** Ustawa Zasadnicza z 1949 roku przyznaje każdemu prawo do odmowy sprzecznej z jego sumieniem "służby wojennej" z bronią w ręku. Po utworzeniu Bundeswehry i wprowadzeniu poboru w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, rozstrzygnięcia sądowe i przepisy administracyjne zapewniły prawo do sprzeciwu sumienia, rozciągając je również na czas pokoju. Początkowo służbę zastępczą określano jako *Ziviler Ersatzdienst*, zastępcza służba cywilna. Od roku 1973 obowiązuje termin *Zivildienst*, służba cywilna, co wskazywać ma na rosnącą równowagę służby wojskowej i cywilnej w systemie niemieckim. W 1984 roku służba zastępcza została przeniesiona z kompetencji ministra obrony do kompetencji ministra młodzieży, spraw rodzinnych, kobiet i zdrowia. Jednocześnie nastąpiły ułatwienia w procedurze wnioskowej i, o ile wcześniej zainteresowany był przesłuchiwany przez specjalną komisję, to od 1984 roku sprawdzane są przez Federalne Biuro Służby Cywilnej jedynie pisemne wnioski zainteresowanego i na ich podstawie wydawana jest decyzja. W latach siedemdziesiątych akceptowanych było około połowy wniosków, pod koniec lat osiemdziesiątych już blisko 99%, czyli uznanie statusu obiektora sumienia stało się zasadniczo procedurą formalną. Do połowy lat sześćdziesiątych liczba wniosków rzadko przekraczała rocznie 4000, w związku z wojną w Wietnamie wzrosła drama-

¹² Por. np. Grzegorz Dobiecki, *Francuska armia przechodzi na zawodowstwo. Pożegnanie rekruta*, "Polityka", 23.03.96, oraz wywiad z Francois Heisenbourgiem: *Ochotnicy roku 2000*, "Forum" 17.03.96, przedruk z "Observateur", i-7.02.96.

tycznie, osiągając 35000 w 1973 roku, w końcu lat osiemdziesiątych wzrosła do 80000 rocznie, co odpowiadało jednej czwartej kontyngentu poborowych, aby po zjednoczeniu Niemiec ponownie skokowo wzrosnąć do wielkości odpowiadającej mniej więcej połowie poborowych.¹³

Francja, jak powiada jeden z autorów, "stanowi przypadek szczególny. Mimo swoich historycznych pretensji do pionierskiej roli w dziedzinie praw i wolności obywatelskich, ze względu na silną tradycję państwowotwórczą, Francja dopiero ostatnio podjęła kwestię sprzeciwu sumienia w sposób, który uznać można za liberalny, i to jedynie jeśli porównać go z wcześniej prowadzoną polityką."¹⁴ Niemal do końca lat pięćdziesiątych osoby uchylające się od służby i obiektorzy sumienia traktowani byli jak zwykli dezercerzy i otrzymywali surowe wyroki (zasadniczo rok więzienia, a przy kolejnej odmowie dwa lata, co w zasadzie mogło być kontynuowane aż ukończenia przez zainteresowanego pięćdziesięciu lat). Dopiero w roku 1963 parlament, pod naciskiem władzy wykonawczej i - jak się wydaje - dzięki osobistemu zaangażowaniu de Gaulle'a, uchwalił ustawę legalizującą sprzeciw sumienia. W tekście ustawy nie pojawił się jednak termin "sprzeciw sumienia" czy "obiektor sumienia", natomiast zawierała ona przepisy utrudniające skorzystanie przez zainteresowanych ze służby zastępczej. Między innymi zabraniała propagandy mającej zachęcać do skorzystania z opcji służby zastępczej, co mogło być interpretowane jako zakaz upowszechniania informacji o samej ustawie, i nakazywała składanie wniosków w terminie kilkunastu dni od momentu ogłoszenia poboru w dzienniku oficjalnym, przy czym sprzeciw wobec służby mógł być motywowany jedynie przekonaniem "religijnymi lub filozoficznymi", co pozwalało odrzucać wnioski oparte na przesłankach moralnych lub politycznych. Liczba wniosków o uznanie sprzeciwu sumienia była w pierwszych latach stosunkowo niewielka i dopiero w latach siedemdziesiątych nastąpił jej szybki wzrost (ze 150 w roku 1969 do ponad 1200 w roku 1978; akceptowanych było ponad 70% wniosków). Dopiero ustawa z 1983 roku uznała w pełni prawo do sprzeciwu sumienia w systemie wolności obywatelskich i ułatwiła jego realizację. Liberalizacja ustawodawstwa nie doprowadziła, jak się tego obawiano, do masowego napływu wniosków. Między rokiem 1983 a 1986 roczna liczba wniosków wzrosła z ok. 1700 do ok. 2700, a w końcu lat osiemdziesiątych ustabilizowała się na poziomie poniżej trzech tysięcy. Jak się wydaje, stosunkowo niewielki odsetek obiekatorów sumienia wśród francu-

¹³ Jurgen Kuhlmann, Ekkehard Lippert, The Federal Republic of Germany: Conscientious Objection as Social Welfare, w: The New Conscientious Objection, op. cit.

¹⁴ Michel L. Martin, France: A Statute but No Objectors, The New Conscientious Objection,

szych poborowych, w porównaniu na przykład z Niemcami, wiąże się ze stosunkowo niskim poziomem akceptacji społecznej dla postaw pacyfistycznych.¹⁵

Trzecim krajem, którego ustawodawstwo zostało poniżej omówione, jest **Hiszpania**. Przypadek Hiszpanii jest szczególnie interesujący ze względu na to, iż jej konstytucja i ustawy gwarantujące podstawowe prawa i swobody obywatelskie powstawały w sytuacji zerwania z autorytarnym reżimem i nie nawiązywały w zasadniczych aspektach ideologicznych do sytuacji prawnej sprzed 1975 roku, lecz pisane były z myślą o integracji z demokracjami Europy Zachodniej. Przyjęta w 1978 roku - w trzy lata po śmierci dyktatora - konstytucja gwarantowała obywatelom prawo do zwolnienia od służby wojskowej z przyczyn sumienia. Prawo to zostało potwierdzone w ustawie organicznej z 1980 roku i ostatecznie rozwinięte w specjalnej ustawie dotyczącej sprzeciwu sumienia i służby zastępczej z 1984 roku, zwalniającej z obowiązku służby wojskowej osoby uznane za obiektołów sumienia ze względu na ich przekonania "religijne, etyczne, moralne, humanitarne, filozoficzne lub inne o podobnym charakterze".

Trudno być może jednoznacznie uszeregować omówione kraje zgodnie z poziomem realizacji w nich prawa do sprzeciwu sumienia, jako że wymagałoby to badań wykraczających poza opis ustawodawstwa. Niewątpliwie natomiast, na poziomie konstytucyjnym wyróżniają się pozytywnie Niemcy i Hiszpania, przy czym o ile w Niemczech ustawa zasadnicza gwarantuje *explicitly* prawo do odmowy "służby wojennej z użyciem broni", to konstytucja hiszpańska nakazuje "zachowanie należytych gwarancji" dla odmawiających "służby wojskowej". Na poziomie ustawowym, najszerzej wydaje się być zdefiniowana kategoria osób uprawnionych do uzyskania statusu obiektora sumienia w Hiszpanii (przekonania "religijne, etyczne, moralne, humanitarne, filozoficzne lub inne o podobnym charakterze"). W ustawie niemieckiej mówi się o osobie, "która ze względów sumienia przeciwna jest wszelkiemu użyciu broni pomiędzy państwami i z tego powodu /.../ odmawia pełnienia służby wojennej z użyciem broni". Ustawa francuska natomiast obejmuje kategorię "młodych ludzi podlegających

---

¹⁵ Taka wynika z rozważań cytowanego wyżej M. L. Martina. F. Heisebourg mówi jednak, że obecnie we Francji od służby wojskowej uchyla się już jeden na czterech spośród powołanych, *Ochotnicy roku 2000*, op. cit. Być może zalicza on do "uchylających się" osoby podejmujące służbę w innych niż służba zastępcza obiektorów sumienia cywilnych formach "służby narodowej", które obejmują rocznie kilkanaście tysięcy osób (nie znam odpowiedniej liczby dla Niemiec, ale ze względu na powszechność *Zivildienst* dla obiektorów sumienia, może być ona odpowiednio niższa) oraz osoby zwalniane ze względów zdrowotnych lub społecznych, por. *Conscription. It's had its day*, "The Economist", 10.02.96, bowiem - zgodnie z innym źródłem - w 1990 roku łączny odsetek poborowych nie wcielonych do jednostek i rekrutów zwolnionych przed końcem służby ze względów zdrowotnych i rodzinno-społecznych wyniósł 35%, a ponad 4% podjęło służbę narodową poza siłami zbrojnymi, zob. Maciej Kuczyński, *Polityka bezpieczeństwa i siły zbrojne Francji*, Studia i Materiały nr 28, Biuro Prasy i Informacji MON, Warszawa 1995.

obowiązkowi służby narodowej", którzy "z przyczyn sumienia deklarują sprzeciw wobec osobistego użycia broni" i wydaje się być najwęższa, choć należy zauważyć, że kategoria niemiecka i francuska opierają się na odmiennych, trudnych do bezpośredniego porównania podstawach.¹⁶

Niemcy

Konstytucyjne przepisy dotyczące służby wojskowej i służby zastępczej zawarte są w rozdziale pierwszym Ustawy Zasadniczej, dotyczącym "praw podstawowych".¹⁷ W artykule 4, dotyczący wolności wiary, sumienia i wyznania, stwierdza się: **"Nikt nie może być zmuszony wbrew swemu sumieniu do służby wojennej {Kriegsdienst} z użyciem broni. Szczegóły określa ustawa związkowa"** (art. 4. ust. 3). Ustawa zasadnicza przewiduje także, że mężczyźni powyżej osiemnastego roku życia mogą zostać powołani do pełnienia służby w siłach zbrojnych, straży granicznej lub obronie cywilnej (art. 12a ust 1), lecz jednocześnie stanowi, że: **"Osoba, która odmówi, z przyczyn sumienia, pełnienia służby wojennej z użyciem broni, może zostać powołana do służby zastępczej (Ersatzdienst). Czas trwania służby zastępczej nie może przekraczać czasu trwania służby wojskowej {Wehrdienst}. Szczegóły określa ustawa, która nie może naruszać wolności decyzji podejmowanej w oparciu o sumienie (Gewissensentscheidung) i musi przewidywać możliwość służby zastępczej nie związanej z jednostkami sił zbrojnych i straży granicznej"** (art. 12a, ust. 2). Zarówno osoby pełniące służbę wojskową jak i te, które pełnią służbę zastępczą, podlegać mogą ustawowym ograniczeniom gwarantowanej konstytucyjnie wolności w zakresie wyrażania i rozpowszechniania opinii, zrzeszania się, składania zbiorowych petycji (art. 17a ust. 1).

Przepisy dotyczące obowiązku służby wojskowej i służby zastępczej zawarte są w dwóch odrębnych ustawach, *Ustawie o obowiązku obrony* z 21 lipca 1956 roku, z późniejszymi zmianami, i *Ustawie o odmowie służby wojennej z użyciem broni ze*

¹⁶ W Polsce, przepisy dotyczące służby zastępczej zawarte są w Ustawie o powszechnym obowiązku obrony Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 21 listopada 1967 r., tekst jednolity w Dz. U. Nr 4, poz 16, z dn. 22 stycznia 1992. Ustawa mówi: "Poborowi przeznaczeni do zasadniczej służby wojskowej, zasadniczej służby w obronie cywilnej lub przeszkolenia wojskowego, którzy nie korzystają z odroczenia służby wojskowej, mogą, ze względu na przekonania religijne albo wyznawane zasady moralne, występować do rejonowej komisji poborowej z pisemnymi wnioskami o skierowanie ich do odbycia służby zastępczej" (art. 189, ust 1). Postanowienie to najbardziej przypomina rozwiązanie francuskie ("młodzi ludzie podlegający..."), jednak zauważyć należy, że faktycznie nie przyznaje ono zainteresowanemu prawa do sprzeciwu sumienia ani prawa do odbycia służby zastępczej, lecz jedynie prawo do złożenia odpowiedniego wniosku (choć podstawa złożenia wniosku zakreślona jest w zasadzie znacznie szerzej niż w ustawie francuskiej).

¹⁷ "I. Die Grundrechte", *Grundgesetz fur die Bundesrepublik Deutschland*, obejmuje artykuły 1 -19.

względów sumienia z 28 lutego 1983 roku, z późniejszymi zmianami.¹⁸

Zgodnie z *Ustawą o obowiązku obrony*, obowiązkowi obrony (*Wehrpflicht*) podlegają mężczyźni po ukończeniu osiemnastego roku życia (§ 1), i wypełnić go mogą przez służbę wojskową (*Wehrdienst*) lub - w przypadku określonym przez *Ustawę o odmowie służby wojennej* - przez służbę zastępczą (§ 3). Służba wojskowa odbywana na podstawie obowiązku obrony obejmuje: służbę zasadniczą (*Grundwehrdienst*), służbę w gotowości dyspozycyjnej (*Verfügungsbereitschaft*), ćwiczenia wojskowe oraz, w stanie obrony (*Verteidigungsfall*), służbę bezterminową (§ 4). Służba zasadnicza trwa dwanaście miesięcy, gotowość dyspozycyjna rozciąga się na okres dwunastu miesięcy po ukończeniu służby zasadniczej, natomiast maksymalny czas ćwiczeń wojskowych wynosi trzy miesiące, przy czym maksymalny łączny czas ćwiczeń dla szeregowców wynosi dziewięć miesięcy (dla podoficerów i oficerów odpowiednio piętnaście i osiemnaście miesięcy) (§§ 5, 5a, 6). Poborowi, którzy przed ukończeniem dwudziestego czwartego roku życia zobowiążą się, za zgodą właściwego urzędu, do ośmioletniej honorowej służby w obronie cywilnej (*Zivilschutz*) lub w służbie ochrony przed katastrofami (*Katastrophenschutz*), nie są powoływani do służby wojskowej, a po upływie ośmiu lat wygasa ich obowiązek odbycia służby zasadniczej. Ilość poborowych, którzy mogą być na tej zasadzie zwolnieni ze służby ustalana jest przez Ministerstwo Spraw Wewnętrznych lub przez właściwego ministra federalnego, w uzgodnieniu z Ministerstwem Obrony, z odpowiednim uwzględnieniem potrzeb Bundeswehry, obrony cywilnej i służby ochrony przed katastrofami (§ 13 a). Poborowi, którzy do ukończenia trzydziestego roku życia w drodze umowy z uznaną prawnie organizacją zajmującą się pomocą dla krajów rozwijających się zobowiążą się do co najmniej dwuletniej służby na rzecz krajów rozwijających się, nie są powoływani do służby wojskowej, a po wywiązaniu się z umowy wygasa ich obowiązek odbycia zasadniczej służby wojskowej (§ 13 b).

Artykuł pierwszy *Ustawy o odmowie służby wojennej z użyciem broni ze względów sumienia* mówi: "**Osoba, która ze względów sumienia przeciwna jest wszelkiemu użyciu broni pomiędzy państwami i z tego powodu, w oparciu o artykuł 4 ust. 3 zdanie 1 Ustawy Zasadniczej, odmawia pełnienia służby wojennej z użyciem broni, winna zamiast służby wojskowej odbyć służbę cywilną poza Bundeswehra, jako służbę zastępczą, zgodnie z artykułem 12a ust. 2 Ustawy Zasadni-**

¹⁸ *Wehrpflichtgesetz*, BGBl I 1956, 651; *Gesetz uher die Verweigerung des Kriegsdienstes mit der Waffe aus Gewissensgrunden*, BGBl I 1983, 203. Obie ustawy cytowane są poniżej zgodnie z ujednoliconymi tekstami zawartymi w CD-Romie *Bundesrecht*, Juris GmbH, 1995, na podstawie przekładu Ewy Misior, BSE.

czej" (§1).

Decyzja o prawie do odmowy służby wojennej z użyciem broni podejmowana jest na wniosek składany przez zainteresowanego. Wniosek należy zgłosić na piśmie lub złożyć do protokołu w Okręgowym Urzędzie Uzuppełnień Sił Zbrojnych, powołując się na konstytucyjne prawo do odmowy służby wojennej i załączając szczegółowy życiorys, szczegółowe umotywowanie podjętej w swoim sumieniu decyzji oraz świadectwo sprawowania się (tzn. wyciąg z federalnego rejestru osób karanych). Do złożenia wniosku mają prawo żołnierze, poborowi i rezerwiści. Poborowi mogą składać wnioski nie wcześniej, niż na sześć miesięcy przed ukończeniem osiemnastego roku życia, i nie później, niż na czternaście dni przed przeglądem poborowych.

Organami właściwymi do rozpatrywania wniosków jest **Federalny Urząd ds. Służby Cywilnej** (*Bundesamt für den ZMIdienst*) lub właściwa **komisja ds. odmowy służby wojennej** (*AusschuB für Kriegsdienstverweigerung*) dokąd, stosownie do sytuacji, wnioski kierowane są przez Okręgowe Urzędy Uzuppełnień.

O wniosku poborowego, który nie otrzymał powołania, rozstrzyga **Federalny Urząd ds. Służby Cywilnej**.¹⁹ Gdy rozstrzygnięcie Urzędu staje się prawomocne lub gdy wniosek zostanie wycofany, o ewentualnych dalszych wnioskach zainteresowanego rozstrzyga właściwa komisja ds. służby wojennej (art. 4). Federalny Urząd ds. Służby Cywilnej bez wysłuchania poborowego uznaje jego wniosek, jeśli wniosek ten jest kompletny, przedstawione motywy są stosowne dla uzasadnienia prawa do odmowy służby wojskowej, a wszelkie istotne wypowiedzi wnioskodawcy i znane Urzędowi fakty nie budzą wątpliwości co do prawdziwości podanych przez wnioskodawcę informacji. Urząd powinien, w przypadku wątpliwości co do prawdziwości pewnych informacji podanych przez wnioskodawcę, umożliwić mu dodatkowe wypowiedzenie się na temat budzących wątpliwości faktów i ich udokumentowanie, lecz nie może podejmować innych działań wyjaśniających (§ 5). Urząd winien odrzucić wniosek, jeśli przedstawione powody nie są właściwe dla uzasadnienia prawa do odmowy służby wojskowej lub gdy nie jest on kompletny, a wezwany do tego wnioskodawca nie uzupełni go. Z chwilą, gdy decyzja Urzędu odrzucająca wniosek staje się prawomocna, przesyła on dokumenty osobowe wnioskodawcy do właściwego Okręgowego Urzędu Uzuppełnień (§ 6). Jeśli wypowiedzi wnioskodawcy i znane Urzędowi fakty uzasadniają wątpliwości co do prawdziwości danych podanych przez wnioskodawcę,

¹⁹ Osoby, które nie odbyły służby wojskowej (poborowi), mogą również otrzymać pisemne zawiadomienie, że - jeśli zajdzie taka potrzeba - mogą zostać powołani zastępczo na krótki czas. Osoby takie, jeśli składają wniosek o służbę zastępczą po otrzymaniu zawiadomienia, traktowane są podobnie jak te, które otrzymały powołanie.

Urząd przesyła wniosek do właściwej komisji ds. odmowy służby wojskowej. Jeśli komisja uzna wątpliwości za nieuzasadnione, rozstrzyga ona na podstawie akt zgodnie z przedstawionymi wyżej zasadami obowiązującymi Urząd (§ 7).

W wypadku wniosków składanych przez żołnierzy oraz poborowych, którzy otrzymali powołanie, organem rozpatrującym wniosek jest właściwa **komisja ds. odmowy służby wojennej**. Komisja tworzona jest zarządzeniem Federalnego Ministra Obrony na terenie jednego lub kilku Okręgowych Urzędów Uzuppełnień. W skład komisji wchodzi wyznaczony przez Ministra Obrony przewodniczący (wymagane są uprawnienia do wykonywania zawodu sędziego i ukończone dwadzieścia osiem lat) oraz dwóch członków honorowych (powinni spełniać m.in. warunki wymagane przy powoływaniu na urząd ławnika sądu dla nieletnich i mieć ukończone trzydzieści dwa lata), wybieranych przez gminne organy przedstawicielskie na podstawie zarządzenia rządu krajowego. Osoby wchodzące w skład komisji mają jednakowe prawo głosu i nie są związani instrukcjami. Komisje mają obowiązek rozpatrzyć wniosek najpóźniej w ciągu sześciu miesięcy od jego wpłynięcia, przy czym wnioski składane przez żołnierzy rozpatrywane są w pierwszej kolejności. Komisja zobowiązana jest uznać wnioskodawcę za osobę odmawiającą służby wojennej, jeżeli poweźmie uzasadnione i pewne przekonanie, że odmowa wynika z decyzji sumienia chronionej przez artykuł 4 ust. 3 zdanie 1 Ustawy Zasadniczej. Jeśli komisja nie może powziąć takiego przekonania, decyduje, że wnioskodawca nie jest uprawniony do odmowy pełnienia służby wojennej z użyciem broni. Komisja podejmuje decyzję po wysłuchaniu wnioskodawcy, chyba że może go uznać za osobę odmawiającą służby wojennej z użyciem broni na podstawie przedstawionych jej dokumentów (§§ 9, 13, 14).

Decyzja Federalnego Urzędu ds. Służby Cywilnej nie podlega zaskarżeniu. Od decyzji komisji można natomiast odwoływać się do **izb ds. odmowy służby wojennej** (*Kammern für Kriegsdienstverweigerung*) działających przy zarządach rejonów wojskowych. Postępowanie sądowe kończy się na sądzie administracyjnym (*Verwaltungsgericht*), od którego wyroku nie przysługuje odwołanie²⁰ (§§ 18, 19).

Francja

Konstytucja francuska, w zakresie postanowień dotyczących praw i obowiązków obywateli w związku z organizacją obrony narodowej, jest lakoniczna. W artykule 34

²⁰ Wyjątek stanowi zażalenie na niedopuszczenie rewizji oraz zażalenie na postanowienie dotyczące drogi prawnej.

mówi ona, że "ustawa stanowi zasady dotyczące: /.../ praw obywatela i podstawowych gwarancji przyznanych obywatelom w korzystaniu z wolności publicznych; powinności na rzecz obrony narodowej nałożonych obywateli w zakresie ich osób i na ich dóbr" i "ustawa określa podstawowe zasady /.../ ogólnej organizacji obrony narodowej"²¹

Zasady dotyczące świadczeń obywateli na rzecz obronności zebrane są w *Kodeksie służby narodowej*, który w części legislacyjnej oparty jest o Ustawę nr 71-424 z 10 czerwca 1971 roku.²² W systemie francuskim, pojęcie "służby narodowej" obejmuje, poza służbą wojskową, kilka innych rodzajów służby:

"Służba narodowa jest powszechna. Przyjmuje ona postać:

- wojskową, która odpowiadać ma potrzebom armii: służbę wojskową;
- form cywilnych, mających odpowiadać innym potrzebom obrony, jak również imperatywom solidarności: służby obronnej; służby w policji narodowej; służby bezpieczeństwa cywilnego; służby pomocy technicznej; służby współpracy; służby osób odmawiających służby z bronią w ręku ze względu na sprzeciw sumienia (*objecteurs de conscience*)" (art. L. 1).²³

Obowiązek służby narodowej obejmuje obowiązki czynne i obowiązki związane ze stanem rezerwy. Okres służby czynnej zasadniczej (*service actif legal*) wynosi dziesięć miesięcy w służbie wojskowej, w policji narodowej i w służbie bezpieczeństwa cywilnego, szesnaście miesięcy w służbie pomocy technicznej i służbie współpracy, oraz dwadzieścia miesięcy w służbie osób odmawiających służby ze względu na sprzeciw sumienia (służba obiektorów sumienia). Młodzi ludzie mający ukończone studia wyższe w pewnych specjalnościach - lekarze, farmaceuci, weterynarze, chirurdzy dentyści - mogą być powołani do pełnienia służby w zakresie swojego zawodu w ramach jednej z form służby narodowej; ich służba trwa dwanaście miesięcy. Obowiązki czynne po ukończeniu służby zasadniczej obejmują okresowe cwi-

²¹ Constitution, art. 34, /w:/ *Reglement de l'Assemblée Nationale*, Assemblée Nationale, mars 1994.

²² *Code du service national*, /fragmenty w:/ *Code Administratif*, Dalloz, Paris 1992, ss. 618 -663. *Kodeks służby narodowej* wszedł w życie 2 września 1972, na mocy Dekretu no 72-806 z 31 sierpnia 1972. Część legislacyjna *Kodeksu* była następnie wielokrotnie nowelizowana kolejnymi ustawami. Artykuły *Kodeksu*, których numer poprzedzony jest literą L (/o/), należą do części legislacyjnej.

²³ Służba obronna (*service de défense*) ma "zabezpieczać potrzeby bezpieczeństwa, a zwłaszcza ochrony ludności cywilnej i personelu niewojskowego" i obejmuje jedynie rezerwę składającą się z ochotników nie podlegających obowiązkowi służby narodowej lub osób, które podlegając temu obowiązkowi, odbyły służbę wojskową lub służbę w innej formie (w tym obiektorów sumienia), lecz nie uzyskały przydziału w rezerwie w odpowiednich formacjach (*Ustawa no 92-9 z 4 stycznia 1992, o zmianie Kodeksu służby narodowej*, art. 24, 25). Służba bezpieczeństwa cywilnego (*service de sécurité civile*), podlegająca ministrowi spraw wewnętrznych, polega zasadniczo na służbie w formacjach strażackich i ratowniczych (ibid. art. 32). Służba pomocy technicznej (*service de l'aide technique*) polega na pracy świadczonej przez specjalistów w departamentach i terytoriach zamorskich, natomiast służba współpracy (*service de la coopération*), na pracy specjalistów w krajach obcych, przyczyniającej się do rozwoju tych krajów (*Code du service national*, R.*23, R.* 23-1, R.* 23-2).

czenia, których łączny czas trwania nie może przekraczać sześciu miesięcy, a jednocześnie jednego miesiąca (art. L 2, L. 10).

Przydziału poborowych do poszczególnych rodzajów służby narodowej dokonuje się z priorytetowym uwzględnieniem potrzeb sił zbrojnych. Sposób przydziału regulowany jest rozporządzeniem. Rząd, po uwzględnieniu potrzeb sił zbrojnych, określa corocznie zarządzeniem liczbę miejsc w innych formach służby narodowej oraz rodzaj i poziom kwalifikacji wymaganych od poborowych do ich pełnienia. Niezależnie od tego, poborowi, którzy tego zażądatają, otrzymują przydział do służby wojskowej (art. L. 6).²⁴

Służbie osób odmawiających służby z bronią w ręku poświęcony jest osobny rozdział *Kodeksu służby narodowej*, zatytułowany "Służba obiektorów sumienia".²⁵ Pierwszy artykuł tego rozdziału stanowi: **"Młodzi ludzie podlegający obowiązkowi służby narodowej, którzy z przyczyn sumienia deklarują sprzeciw wobec osobistego używania broni, na warunkach przewidzianych w niniejszym rozdziale są przyjmowani w celu wypełnienia swoich obowiązków albo do służby cywilnej podległej administracji państwa lub samorządom lokalnym, albo w organizacji pełniącej funkcje społeczne lub humanitarne, której działalność leży w powszechnym interesie i zgodna jest z warunkami ustanowionymi dekretem Rady Państwa"** (art. L 116-1).

Poborowi, przed rozpoczęciem służby czynnej, mogą składać wnioski o pełnienie służby narodowej w formie przewidzianej w cytowanym powyżej artykule do 15 dnia miesiąca poprzedzającego wcielenie. Po ukończeniu zasadniczej służby czynnej wnioski takie zainteresowani składać mogą w każdym momencie, przy czym złożenie wniosku oznacza rezygnację z ewentualnie posiadanego stopnia wojskowego (art. L 116-2).

Zgody na pełnienie służby w trybie artykułu L 116-1 udziela **minister obrony**. W przypadku odpowiedzi odmownej, ewentualne odwołania rozpatrywane są przez **sąd administracyjny** w trybie pilnym. Sąd administracyjny stanowi pierwszą i ostatnią instancję odwoławczą. Na czas postępowania zawieszona zostaje wcielenie poborowego (art. L 116-3).

²⁴ Określana corocznie przez rząd maksymalna liczba przydziałów do formacji niewojskowych wynosi zazwyczaj kilkanaście tysięcy. Na przykład na rok 1995 przewidziano następujące ilości miejsc: policja narodowa - 8725, bezpieczeństwo cywilne 810 (w tym 750 pomocniczych saperów - strażaków i 60 pomocniczych leśników), pomoc techniczna - 1000, współpraca - 5740 (*Déscret no. 95-55 du 16 Janvier 1995*).

²⁵ Jest to Rozdział IV Tytułu III "Szczególne przepisy dotyczące rozmaitych form służby narodowej", obejmujący artykuły od L. 116—1 do L 116-8, pochodzące z dwóch ustaw: Ustawy nr 83-605 z 8 lipca 1983 i Ustawy nr 92-9 z 4 stycznia 1992.

Tryb pełnienia służby zastępczej regulowany jest przez odpowiednie artykuły Kodeksu dotyczące służby obronnej. Z zastrzeżeniem odnośnie przepisów dotyczących pracy i dyscypliny, określanych w drodze rozporządzenia przez Radę Państwa, pełniący służbę zastępczą podlegają wewnętrznym przepisom zatrudniającej ich instytucji. W przypadkach odmowy pełnienia służby lub dezercji, sąd może orzec, poza odpowiednią karą więzienia, cofnięcie decyzji o przyznaniu służby zastępczej (art. L. 116-4).

Kodeks przewiduje *explicite*, że zadania i prace użyteczności publicznej wykonywane w ramach służby zastępczej mogą mieć charakter niebezpieczny, a w czasie wojny pełniący służbę zastępczą "obarczeni są wymaganymi przez interes narodowy zadaniami służbowymi lub ratunkowymi o takim charakterze, aby zachowana została równość wszystkich wobec wspólnego zagrożenia" (art. L 116-5).

Odbywający służbę zastępczą mogą w każdym momencie złożyć do ministra obrony wnioski o wcielenie do formacji wojskowej. W takim przypadku, zalicza im się połowę czasu pełnienia służby zastępczej jako czas służby zasadniczej przewidzianej dla poboru, w ramach którego otrzymali powołanie (art. 116.7).

Odbywający służbę przewidzianą przez Kodeks dla obiektorów sumienia nie mogą prowadzić działalności politycznej lub związkowej w godzinach służby i w miejscach, w których są zatrudnieni, ani na terenie i w pomieszczeniach podlegających ich pracodawcy. Nie mają również prawa do strajku (art. 116-8).

Hiszpania

Konstytucja Hiszpanii z 1978 roku, w art. 30, ustanawia obowiązek i prawo Hiszpanów do obrony ojczyzny i - jednocześnie - przewiduje możliwość zwolnienia z obowiązku służby wojskowej osób mu ustawowo podlegających:

"1. Hiszpanie mają prawo i obowiązek bronić Hiszpanii.

2. Obowiązki wojskowe Hiszpanów i normy regulujące, z zachowaniem należytych gwarancji, odmowę służby wojskowej ze względu na sprzeciw sumienia, jak również inne przyczyny zwolnienia z obowiązku służby wojskowej, z nałożeniem w odpowiednich przypadkach obowiązku zastępczej służby społecznej, określa ustawa.

3. W celu wypełniania zadań leżących w interesie ogólnym można ustanowić służbę cywilną.

4. Obowiązki obywateli w przypadkach poważnego zagrożenia, katastrofy lub

powszechnej klęski mogą być określone przez ustawę".²⁶

Ponadto Konstytucja, gwarantując w art. 53. każdemu obywatelowi prawo do domagania się ochrony podstawowych praw i wolności od sądów powszechnych (przy czym postępowanie takie ma mieć pierwszeństwo przed innymi i odbywać się w trybie uproszczonym) oraz, w odpowiednich przypadkach, prawo złożenia skargi do Trybunału Konstytucyjnego, wymienia w tym miejscu *explicite* jedynie przypadek sprzeciwu sumienia wobec służby wojskowej jako takiej, w którym stosuje się prawo do złożenia skargi do Trybunału **Konstytucyjnego**.²⁷

Podstawy prawne i organizacyjne obrony narodowej określone są w dwóch ustawach organicznych: *Ustawie organicznej 6/1980 regulującej podstawowe zasady obrony narodowej i organizacji wojskowej* z 1980 roku oraz nowelizującej ją cztery lata później *Ustawie organicznej 1/1984*.²⁸ Pierwsza z nich w trzech artykułach określa podstawy służby wojskowej, w części powtarzając przepisy zawarte w Konstytucji:

"Tytuł. V. O służbie wojskowej

Art. 35. Wszyscy Hiszpanie mają prawo i obowiązek uczestniczyć w obronie Hiszpanii, zgodnie z tym co stanowi artykuł 30 Konstytucji.

Art. 36. Służba wojskowa dla Hiszpanów ma charakter obowiązkowy i ma pierwszeństwo przed jakąkolwiek inną służbą, która zostałaby utworzona.

Ustawa określi formę uczestnictwa kobiety w obronie narodowej.

Art. 37. Ustawa o służbie wojskowej określa i normuje rozmaite przyczyny zwolnienia z obowiązku służby oraz określa formę i warunki jej odbywania, zarówno w postaci służby ochotniczej, jak i obowiązkowej.

Ustawa unormuje kwestie odmowy służby wojskowej ze względu na sprzeciw sumienia i przypadki zwolnień, które zobowiązywać będą do zastępczej służby społecznej."²⁹

Przewidziana w art. 37 ustawa została wydana w 1984 roku jako *Ustawa*

²⁶ *Constitución española*, art. 30, *hw:/ Constitution española y Reglamento del Congreso de los Diputados*, Congreso de los Diputados, Madrid 1990

²⁷ "Każdy obywatel może domagać się ochrony swoich wolności i praw /.../ przed sądami powszechnymi /.../ i, w odpowiednich przypadkach, przez odwołanie się do Trybunału Konstytucyjnego. Ten ostatnie odwołanie ma zastosowanie do /prawa do/ sprzeciwu sumienia przyznanego w art. 30" (*Constitución española*, art. 53.2).

²⁸ *Ley organica 6/1980, de 1 de julio, de criterios básicos de la defensa nacional y la organización militar, de 5 de enero, de reforma de la ley orgánica 6/1980, de 1 de julio, por la que se regulan los criterios básicos de la defensa nacional y la organización militar hw:/ Constitución española 1978 - 1988*, T. 1, Centro de Estudios Constitucionales, Madrid 1988.

²⁹ Ustawa organiczna 6/1980.

19/1984 o służbie wojskowej,³⁰ która następnie, w 1991 roku, została uchylona i zastąpiona przez *Ustawę organiczną 13/1991 o służbie wojskowej*.³¹ Podniesienie rangi przepisów regulujących kwestie służby wojskowej, zgodnie z tym co mówi Preambuła tej ostatniej ustawy, wynika między innymi stąd, że zawiera ona artykuły "które się odnoszą do podstawowych praw żołnierza poborowego".³²

Ustawa organiczna o służbie wojskowej z 1991 roku odnosi się zasadniczo do służby wojskowej żołnierzy poborowych. W rozdziale pierwszym, zawierającym przepisy ogólne, trzy pierwsze artykuły mają charakter definicyjny. Stwierdza się tam, po-
nownie, że "Hiszpanie, zgodnie z Konstytucją, mają prawo i obowiązek bronić Hiszpanii" (art. 1 ust. 1), a "obowiązki wojskowe Hiszpanów, o których mówi artykuł 30.2 Konstytucji, polegają na świadczeniu służby wojskowej i pełnieniu służby w Siłach Zbrojnych" (art. 1 ust. 2), przy czym "służba wojskowa w Siłach Zbrojnych stanowi podstawowe świadczenie osobiste Hiszpanów na rzecz obrony narodowej" (art. 2 ust 1), zaś "Hiszpanie wcielani do Sił Zbrojnych w celu odbycia służby wojskowej uzyskują w czasie jej pełnienia status żołnierza i określania są jako żołnierze poborowi" (art. 3 ust 4). Zwraca uwagę, że dwa następne - i zarazem ostatnie - artykuły przepisów ogólnych odnoszą się do praw żołnierzy. Artykuł czwarty mówi: "Godność i nienaruszalne prawa osoby ludzkiej stanowią wartości, które każdy żołnierz poborowy powinien szanować i poszanowania dla których ma prawo żądać. W żadnym razie nie będą wobec niego stosowane, ani on nie będzie stosować wobec innych, środków oznaczających ujmę dla godności osobistej". Ostatni artykuł przyznaje poborowym *explicite* zdolność podejmowania działań w celu obrony swoich praw: "Osoby, do których stosuje się niniejsza ustawa, mają pełną zdolność działania na rzecz realizacji i obrony praw przez tę ustawę przyznanych".³³

Służba wojskowa poborowych trwa dziewięć miesięcy.³⁴ Przewiduje się następujące powody zwolnienia z obowiązku służby wojskowej: wyjątkowe okoliczności rodzinne; stanowiąca przeszkodę choroba lub niesprawność fizyczna; powody wynikające z umów międzynarodowych; ukończony trzydziesty rok życia; uznanie poborowego, zgodnie z ustawą, za odmawiającego służby wojskowej ze względu na sprzeciw sumienia. Kobiety zwolnione są z obowiązku służby wojskowej, mogą być jednak

³⁰ Ley 19/1984, de 8 de junio, del servicio militar.

³¹ *Ley orgánica 13/1991, de 20 de diciembre, del servicio militar* /w:/ CD-Rom Iberlex, Ministers de la Presidencia, Boletín Oficial del Estado, Madrid, Octubre 1995.

³² Ibid.

³³ "Rozdział 1. Przepisy ogólne", art. 1-5, *Ley orgánica 13/1991, de 20 de diciembre, del servicio militar* /w:/ Iberlex, op. cit.

³⁴ Art. 24 ust. 1, ibid.

powołane do pełnienia określonych służb w Siłach Zbrojnych zgodnie z ustawodawstwem regulującym kwestie mobilizacji³⁵

Podstawowe kwestie związane z odmową służby wojskowej ze względu na sprzeciw sumienia i służbą zastępczą regulowane są w odrębnej ustawie. Jest to *Ustawa 48/1984 regulująca kwestie sprzeciwu sumienia i społecznej służby zastępczej z 1984 roku.*³⁶ Ustawa ta jest rozwinięciem postanowienia zawartego w, art, 30 ust. 2 Konstytucji (*Ustawa...*, art. 1 ust. 1) i stanowi, że: **"Hiszpanie podlegający obowiązkowi służby wojskowej, którzy z powodów sumienia, w wyniku przekonania religijnego, etycznego, moralnego, humanitarnego, filozoficznego lub innego o podobnym charakterze uznani zostaną za odmawiających służby ze względu na sprzeciw sumienia (*objetores de conciencia*), zwolnieni są z obowiązku służby wojskowej (*servicio militar*) i podlegają obowiązkowi zastępczej służby społecznej (*prestación social sustitutoria*)"** (art. 1 ust. 2). Prawo do odmowy służby przysługuje poborowym do momentu wcielenia do służby wojskowej w jednostce oraz rezerwistom, po ukończeniu służby czynnej (art 1 ust. 3). Kompetentna do uznania sprzeciwu sumienia jest Narodowa Rada Sprzeciwu Sumienia (art. 1 ust. 4). W ostatnim ustępie artykułu pierwszego postanawia się, że nie może mieć miejsca jakakolwiek dyskryminacja obywateli na zasadzie rozróżnienia między odbywającymi służbę wojskową a odbywającymi służbę zastępczą (art. 1 ust. 5).

Wniosek o uznanie istnienia sprzeciwu sumienia i zwolnienie ze służby wojskowej składać można bezpośrednio lub pośrednio, drogą administracyjną, do **Narodowej Rady Sprzeciwu Sumienia**. Wniosek złożony na co najmniej dwa miesiące przed wyznaczonym terminem wcielenia, zawieszają wcielenie aż do wydania ostatecznego postanowienia przez Radę lub, w odpowiednich przypadkach, przez organy sądowe (art. 2. ust. 2). Rada ma obowiązek kierowania się w swoich pozytywnych bądź negatywnych postanowieniach istnieniem lub brakiem przyczyn wymienionych w art. 1 ust. 2 (zob. wyżej), przy czym jest również uprawniona do wydania postanowienia negatywnego w przypadku uznania podanych przez wnioskodawcę motywów za niespójne (art. 4 ust. 2), jednak w żadnym wypadku nie może ona "wdawać się w wartościowanie doktryn przywoływanych przez wnioskodawcę" (art. 4 ust. 3). W przypadku, gdyby Rada nie podjęła decyzji w przeciągu sześciu miesięcy, uznaje się,

³⁵ Art. 11, *ibid.*

³⁶ Ley 48/1984, de 26 de diciembre, reguladora de la objeción de conciencia y la prestación social sustitutoria /w:/ Constitución española 1978 - 1988. Ustawa ta została znowelizowana w cytowanej wyżej Ustawie organicznej o służbie wojskowej - Ley organica 13/1991, de 20 de diciembre, del servicio militar, Disposición adicional decimotercera, op. cit.

że wniosek został rozpatrzony pozytywnie (art. 4 ust. 4). Postanowienia Rady w sprawach należących do jej kompetencji wyczerpują drogę administracyjną (art. 4 ust. 5).

Rada powiadamia władze wojskowe o otrzymanych wnioskach i podjętych decyzjach (art. 5).

Osoby, które uznane zostały za odmawiających służby wojskowej ze względu na sprzeciw sumienia, są zwolnione ze służby wojskowej i zobowiązane są do odbycia społecznej służby zastępczej polegającej na wykonywaniu pracy użyteczności publicznej nie wymagającej użycia broni i nie wiążącej się z organiczną podległością wykonujących ją osób instytucjom wojskowym. Dziedziny, w których wykonywana jest służba zastępcza określone są przez Radę Ministrów, przy czym traktuje się priorytetowo obronę cywilną, ochronę środowiska, służby socjalne, służby sanitarne, programy współpracy międzynarodowej oraz wszelkie inne analogiczne, służące pożytkowi ogólnemu. Przydział prac i funkcji wykonywanych w ramach służby zastępczej nie może wpływać negatywnie na rynek pracy. W okresie wojny, służba zastępcza odbywa się obligatoryjnie w obronie cywilnej (art. 6).

Służba zastępcza ma się odbywać przede wszystkim w jednostkach organizacyjnych podległych administracji publicznej. Może się także odbywać w wyznaczonych przez Urząd Premiera jednostkach niepublicznych, pod warunkiem że nie są one nastawione na zysk, służą pożytkowi ogólnemu społeczeństwa, zwłaszcza zaś sektorów społecznych znajdujących się w najtrudniejszym położeniu, oraz nie faworyzują żadnej konkretnej opcji ideologicznej bądź religijnej (art. 7).

Służba zastępcza obejmuje stan dyspozycyjności, stan czynny i stan rezerwy. Stan dyspozycyjności to okres między przyznaniem statusu osoby uprawnionej do służby zastępczej a podjęciem w niej służby czynnej. Czas trwania służby czynnej określany jest przez rząd dekretem, nie może być on jednak krótszy niż 13 miesięcy, ani dłuższy niż 18 miesięcy. Osoba kończąca służbę czynną pozostaje przez trzy lata w rezerwie, w którym to czasie może być ona powołana do pełnienia zastępczej służby społecznej zgodnie z normami dotyczącymi służby wojskowej i mobilizacji (art 8).³⁷

---

³⁷ Artykuł 8 (podobnie jak art. 3 i 9) został znowelizowany przez *Ustawę organiczną o służbie wojskowej* z 1991 roku (zob. wyżej). W pierwotnej postaci przewidywał on dłuższe okresy służby czynnej i rezerwy.